

In Birkenau haatte ik niemand

Lidia Maksymowicz & Paolo Rodari

In Birkenau haatte ik niemand

Het jongste kind dat Mengeles
experimenten overleefde
vertelt haar verhaal

Vertaald door Esther Smit-Schiphorst
en Pauline van Roijen

Uitgeverij Mozaïek – Utrecht

Vertaling: Esther Smit-Schiphorst en Pauline van Roijen
Ontwerp omslag: bij Barbara
Illustratie omslag: MGStudio / Alamy / Imageselect
Lay-out binnenwerk: Crius Group, Hulshout / Anton Sinke
(fotokatern)

ISBN 978 90 239 6098 0

ISBN 978 90 239 6099 7 (e-book)

NUR 302

www.uitgeverijmozaiek.nl

Oorspronkelijk uitgegeven door Solferino, RCS MediaGroup S.p.A., Milaan, Italië, onder de titel *La bambina che non sapeva odiare*. De Nederlandse vertaalrechten zijn verkregen door bemiddeling van Vicki Satlow van The Agency srl.

Italiaanse uitgave © 2022 Lidia Skibicka Maksymowicz & Paolo Rodari c/o the Association La Memoria Viva
Nederlandse uitgave © 2023 Uitgeverij Mozaïek, Utrecht

Alle rechten voorbehouden

Uitgeverij Mozaïek vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van het papieren boek van deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Bericht van Paus Franciscus

27 januari 2022

Ik ben blij dat het boek van Lidia, die het vernietigingskamp van Auschwitz-Birkenau heeft overleefd, uitkomt op de dag waarop we de mensen herdenken die zijn omgekomen tijdens de Holocaust. Hopelijk helpt dit werk ons ons te herinneren wat er is gebeurd. Zich gebeurtenissen herinneren is iets menselijks, een teken van beschaving, iets wat zorgt voor een betere toekomst in vrede en broederschap. Wat ik tijdens de algemene audiëntie van 27 januari 2021 heb gezegd, geldt ook vandaag de dag nog: ‘Door ons dingen te herinneren waken we ervoor dat deze dingen nog eens gebeuren, beginnend bij een man met

een ideologie, die beweert een volk te willen redden, maar juist een volk en de mensheid in haar geheel vernietigt. Onthoud hoe deze ramp is begonnen, deze afslachting, deze gruwelijkheden.’

Toen ik Lidia op 26 mei 2021 even mocht begroeten op de binnenplaats van San Damaso, wilde ik haar arm kussen, waarop in het concentratiekamp van Auschwitz-Birkenau het nummer 70072 getatoeëerd is. Dat was een simpel gebaar van verzoening, opdat we het verleden levend houden, leren van de zwarte bladzijden in de geschiedenis en ervoor zorgen dat die zich niet herhaalt en we nooit meer dezelfde fouten maken. Laten we blijven vechten voor gerechtigheid en voor harmonie en werken aan integratie. Laten we samen strijden voor vrede en een betere wereld en laten we Lidia’s missie steunen. Ze zei een jaar geleden: ‘De missie die ik heb gekozen en die mijn doel blijft tot mijn dood, is herinneringen ophalen, praten over wat mij is overkomen.’ En verder: ‘Ik wil het vooral aan jongeren vertellen, zodat zij ervoor kunnen zorgen dat zo iets nooit meer gebeurt.’

Bijzonder Secretariaat van Zijne Heiligheid
Paus Franciscus

Bericht van Liliana Segre, Holocaustoverlevende

Het verhaal van Lidia is een onderdeel van de wereld van de concentratiekampen. De verdoemde plaats is Birkenau, het verhaal dat zij vertelt is als een dubbelspel met de dood. Op de achtergrond voltrekt zich de meest onzegbare tragedie van de twintigste eeuw. Het jaar nul van de beschaving.

Waarom praten we er nog over? Omdat het moet: we moeten het ons blijven herinneren. Nu en voor altijd, als een mantra voor het derde millennium. Het belangrijkste is de herinnering, die als we haar levend houden ervoor kan zorgen dat onze democratie bewaard blijft. Wie vergeet is vatbaarder voor intolerantie en gewelddadigheid.

Hoe kunnen we onszelf beschermen tegen dit 'virus van haat'?

Door de geschiedenis te bestuderen en de grondwet waarop alles is gebaseerd toe te passen. De jongens en meisjes die door dit boek bladeren wens ik een gelukkige toekomst toe, zij het een die getekend is door de schaduw van het verleden. Een verleden dat niet voorbij gaat voor mensen zoals ik, die zich nog steeds – om met Primo Levi te spreken - een beetje verdronken en een beetje gered voelen.

Liliana Segre is een overlevende van de Holocaust. Ze werd in 2018 door de Italiaanse president aangesteld tot senator voor het leven.

1

Een paar flitsen. Als lampen die langs schieten in het donker, in een nacht die lang geleden plaatsvond, maar tegelijkertijd heel dichtbij voelt, alsof het gisteren was. Ik zie ze al tientallen jaren, sinds de dag waarop ik met mijn moeder naar het vernietigingskamp werd gebracht.

Ik ben drie, zij is tweeëntwintig.

Ze houdt me in haar armen als we op het perron van Birkenau uitstappen. Het is december 1943 en erg koud. Er valt sneeuw, die aanvoelt als ijs. Er staat een snijdende wind. Overal om ons heen is troosteloosheid. Ik kijk naar de roodbruine wagon waarin we de afgelopen dagen op elkaar gepakt hebben gezeten, met verstijfde benen en het gevoel dat we elk moment

konden stikken. Nu is het verleidelijk om er weer in te klimmen. Net wilde ik er nog zo snel mogelijk uit om frisse lucht, zuurstof in te kunnen ademen. Maar nu niet meer, ik wil er weer in. En dan omkeren, terug naar huis.

Ik herinner me een stevige omhelzing. Mijn moeder die mijn gezicht bedekt. Of misschien probeer ik weg te kruipen tegen haar borst, die geslonken is door een reis waar geen einde aan leek te komen. De trein versnelde en vertraagde voortdurend. Lange stops op onbekend platteland.

Een paar Duitse soldaten verdelen de pas aangekomen mensen in twee rijen, een meter of tien achter ons. Anderen houden toezicht vanaf een hoge stenen toren. Wij komen in de rechterrij terecht. Velen moeten naar de linkerrij. Zij zijn op leeftijd, of zien er zwak en breekbaar uit. We kunnen nergens uit afleiden wat er gaat gebeuren. Niemand praat, iedereen ondergaat alles gelaten. Niemand heeft de energie om zich te verzetten. Niemand heeft de kracht om op welke manier dan ook in opstand te komen.

Ik stink en mijn moeder stinkt ook. En iedereen die net uit de trein is gestapt stinkt. En toch is die geur het enige fijne, bekende in die vreemde wereld. Waar zijn we terechtgekomen? Niemand zegt iets, niemand geeft uitleg. We zijn daar en dat is het.

Het blaffen van de honden ben ik nooit vergeten. Zelfs vandaag de dag denk ik, als ik op straat een hond hoor blaffen, daaraan terug, aan dat perron in de sneeuw en de wind, terwijl militairen bevelen schreeuwen in een onbekende taal. De SS'ers – ik hoor later dat ze zo heten – keren vaak terug in mijn slaap, in dromen die werkelijkheid lijken. En waaruit ik 's nachts wakker schrik, bezweet, bevend en doodsbang. Ze schreeuwen en ik begrijp niet wat ze zeggen. Ze spugen, lachen ons uit en kijken ons vol afkeer aan.

De honden zitten aan de riem. Ze schuimbekken, worden opgehitst door de zwepen van de Duitsers. Die vinden het leuk om de dieren naar ons toe te jagen. De honden laten hun tanden zien, gaan op hun achterpoten staan en begrijpen niet dat hun prooien zich al hebben overgegeven. Ze zijn al dood.

Mijn moeder wordt hardhandig van mij gescheiden. Evenals andere moeders van hun kinderen. Gegil en gehuil. We weten niet waar we heen gaan. Ik zie haar even later weer terug, geschoren en helemaal naakt. Ze heeft geen haar meer, maar ze knuffelt me nog. En ze lacht. Dat weet ik nog. Ze lacht naar me, alsof ze zegt: rustig maar, het komt allemaal goed. Ik vraag haar: 'Waar zijn je vlechten gebleven?' Ze geeft geen antwoord. 'En opa en oma? Waar zijn opa en oma?' Ook hier geeft ze geen antwoord op.

We kijken het kamp in. Achterin zijn twee schoorstenen waar zwarte rook uit komt. Ik ontdek later dat dat de uitgang is van de vlammen in de crematieovens. Er hangt roet in de lucht, wel kilometers ver. Roet waardoor, hoor ik later, de longen van de Polen die in de omgeving wonen, voorbij Auschwitz, voorbij de Wisła, worden aangetast. Het stinkt naar verbrand vlees. De geur van de dood. We zeggen niets tegen elkaar. Niemand zegt iets. Ook de Polen halen adem, maar reageren niet. We begrijpen alles. Opa en oma zijn er niet meer.

Achter de schoorstenen is prikkeldraad, en daarachter staan kale bomen. Een eindeloze uitgestrekte vlakte. Ik zou daarbuiten willen zijn en naar de vrijheid willen rennen, ver, heel ver bij het kamp vandaan. De vrijheid is zo dichtbij, maar ook zo onbereikbaar. Het is maar een paar meter, maar je kunt er niet komen. Ze zeggen dat er eens iemand heeft geprobeerd om over het hek te klimmen, maar die is geëlectrocuteerd. Anderen zijn op nog maar een paar meter afstand van de vrijheid doodgeschoten.

Tegenwoordig vind ik het moeilijk om te begrijpen wat me eigenlijk is overkomen. Nu het al meer dan tachtig jaar geleden is, weet ik niet meer of die flarden van herinneringen, die in mijn geheugen gegrift

staan, dingen zijn die ik me echt herinner. Misschien zijn het wel alleen de verhalen van vrienden, die destijds wat ouder waren, die het ook hebben overleefd en die me later hebben verteld wat ze samen met mij hadden meegemaakt. Het enige wat zeker is, is dat ik daar was, dat ik daar ben geweest. Mijn eigen herinneringen en de verhalen van de anderen stapelen zich op en beginnen door elkaar te lopen. Ik kan niet meer onderscheiden wat van mij is en wat van hen. Maar daar kan ik niets aan doen, zo gaan de dingen nu eenmaal.

Ik ben nog heel klein als ik in het kamp terechtkom. Als ik eruit kom, ben ik al vijf. Ik ben een van de kinderen die het langst daarbinnen hebben gezeten, misschien wel een van de kleinsten die het hebben overleefd, die erin zijn geslaagd zichzelf te redden. Soms vraag ik me af of ik toen niet te klein was om er nu over te kunnen vertellen. Dat is een lastige vraag. Wat in elk geval zeker is, is dat een verblijf van dertien maanden in Birkenau iemand tekent, hoe oud of jong diegene ook is. Die dagen, maanden zijn als een wond die niet weggaat en die bij me zal blijven tot het einde van mijn leven. Juist het feit dat ik me niet alles precies herinner, zorgt ervoor dat deze wond nog pijnlijker is, nog zwaarder. Ik herinner me niet meer op welke manieren ik allemaal ben mishandeld, maar het is wel gebeurd. En het gebeurt nog steeds.

Het leeft verder binnen in mij, in mijn onderbewuste. Ik draag die ervaringen mee op mijn levensreis. Ze beïnvloeden mijn dagen. Mijn stiltes. Mijn glimlach na droevige momenten. Birkenau blijft bestaan. Birkenau blijft gebrand op het netvlies van degenen die in het kamp hebben gezeten. Het is een monster dat blijft praten, blijft verhalen over onbeschrijfelijke gruwelijkheden.

Dat beseft ik nu, achteraf, na elke bijeenkomst waarvoor ik ben gevraagd, om te vertellen wat ik heb meegemaakt, over de hele wereld. Ik merk dat ik steeds iets zeg wat ik nog niet eerder heb gezegd. Verborgene details komen weer boven, waardoor ik nieuwe woorden bedenken en vooral mezelf verbaas, daarna mijn familie en de mensen die van mij houden: dit had je ons nog nooit verteld. Dat weet ik, antwoord ik dan. Die herinnering had ik altijd al, maar heeft nu pas een weg naar buiten gevonden. Ik denk dat dat komt omdat ik in Birkenau nog maar een klein meisje was. Kinderen slaan dingen op, verdringen sommige herinneringen, ze raken in de war, maar vergeten nooit iets. Nooit. En als ze groter worden, herbeleven ze wat hun is overkomen en kijken ze er anders naar. Wat het brein begraaft, sterft niet. Het komt na verloop van tijd weer tot leven. En als iemand misbruikt of mishandeld is, komt de herinnering daaraan vaak pas tientallen ja-

ren later terug. Dat geldt voor veel mensen. En ook voor mij.

Wat is me aangedaan in die lange maanden in gevangenschap? Mijn lichaam heeft alles meegemaakt, mijn brein heeft alles opgeslagen, maar heeft ook herinneringen weggestopt. En jaren later heeft het die pas weer losgelaten, zoals de zee doet met scheepswrakken.

Ik denk vaak aan mijn ziel. Ik vergelijk hem met een ijsschots die aan het smelten is. In Birkenau heeft de kou alles bedekt – mijn emoties, gevoelens, woorden. Later heeft de vrieskou langzaam plaatsgemaakt voor andere seizoenen. Het weer werd steeds een beetje zachter en de temperatuur steeds wat hoger. En wat vroeger bedekt was, komt nu weer tevoorschijn. Hiermee omgaan en mee naar buiten treden is bepaald niet makkelijk. Ik ben er elke dag mee bezig. Het is moeilijk, maar ook noodzakelijk. Ik doe het voor mezelf, natuurlijk. Maar ik doe het ook voor alle anderen, voor vrienden en kennissen, voor vrienden van vrienden, voor degenen die ik niet ken, maar die ook mens zijn en dus familie. Ik wil duidelijk zijn en goed verwoorden wat ik denk: het duister van de kampen moet niet in de doofpot worden gestopt. De haat die daar heerste, ligt altijd op de loer en kan altijd weer terugkomen. Het is belangrijk dat we dat nooit verge-

ten, dat we blijven vertellen wat er is gebeurd. Waar zijn die winters in de vernietigingskampen goed voor geweest? De mensheid is zich nu in elk geval bewust van haar duistere kant en zal er alles aan doen om te voorkomen dat die weer opkomt, een stem krijgt, aandacht, energie en kracht. Hopelijk hebben Birkenau en alle andere vernietigingskampen ervoor gezorgd dat deze duistere kant nooit meer de overhand krijgt.

Ik lees in de kranten over nieuw antisemitisme. Voor mensen die net als ik een kamp hebben overleefd, lijkt dat onmogelijk, en toch is het zo. Want voor ons zijn dat geen gebeurtenissen die tientallen jaren geleden plaatsvonden, maar gisteren, een paar uur geleden, een recente helse ervaring. Het voelt als kort geleden en het is ons nog maar net gelukt verder te gaan met ons leven, de draad weer op te pakken. Maar het is dus altijd mogelijk om weer in dezelfde fout te vervallen.

Wat is er misgegaan voordat de kampen opengingen? Men heeft geluisterd naar vijandige woorden zonder enige logica, die men echter wel gerechtvaardigd vond. Dat gebeurt tegenwoordig ook nog. We staan toe dat mensen haatzaaien met woorden van verdeeldheid en bekrompenheid. Als ik politici ze hoor uitspreken, beneemt me dat de adem. Hier, in

mijn Europa, bij mij thuis, hoor ik weer die vreselijke woorden. En juist op dit soort momenten kan het duister terugkomen. Dat mogen we nooit vergeten.

Mijn moeder is een prachtige vrouw. Op de trein naar de hel heeft ze twee vlechten gemaakt van haar lange blonde haar. Ze is sterk, atletisch gebouwd, trots op haar afkomst. Ze is Wit-Russisch, afstammeling van de Slavische families uit het oosten. Ze wist elke belager van zich af te slaan, totdat ze meegenomen werd door de nazi's, eind 1943. Maar in het kamp blijft ze vechten. Zich verzetten. Ze gebruikt daarvoor een strategie: ze zwijgt. In de bossen van Wit-Rusland sprak ze, deelde ze orders uit, organiseerde ze de verdediging van onze families. Ze was aanwezig en actief. In Birkenau is ze het tegenovergestelde. Ze stopt met praten. Ze veinst onverschilligheid jegens de vijand. En ze leert bovenal hoe ze moet sluipen.

Van haar barak naar de mijne is het maar vijftig meter lopen – dat heb ik ontdekt toen ik kort geleden terug ben gegaan naar die plek des doods. We worden gescheiden door een andere barak. Af en toe komt ze naar me toe, en daar neemt ze een groot risico mee. Op een houten torentje staat een Duitser op wacht, met een geweer in zijn hand. Hij is bedacht op elke beweging en als hij iemand betrapt, loopt dat verkeerd

met diegene af. Als hij iemand ziet rondsluipen, betekent dat de kogel of de gaskamer. Maar toch doet ze het. Ze gaat op in het duister, verstopt zich tussen het gras en desnoods in de modder. Ze sluipt. Ze sluipt en is niet bang.

Van onze ontmoetingen herinner ik me vooral de omhelzingen. Eten is er niet. En toch lukt het haar mij af en toe uien te brengen. Daar eet ik steeds een stukje van. Eerst uit haar vermagerde handen en daar zelf, in het holst van de nacht. Soms voel ik aarde tussen mijn tanden, en andere viezigheid. Er is geen water om de uien te wassen. Ik eet ze dus zo, ongewassen, en ik gooi er geen grammetje van weg. Ik deel ze ook met niemand. Mijn instinct zegt me maar één ding: je moet overleven. En misschien klinkt dat hard, maar zo is het. Ook voor de andere kinderen. Het is net een dierlijk, wreed instinctief gevoel. Dat is wat we zijn geworden: wilde dieren. Dat zijn we. En dat is wat ons in Birkenau verbindt.

Ik moet toegeven dat ik nog maar weinig weet van wat we tegen elkaar zeiden als mijn moeder naar me toe gekomen was. Maar we hebben met elkaar gesproken. Ik herinner me nog een paar zinnen. Ik weet bijvoorbeeld dat ik iets zei in de trant van: geef me alsjeblieft meer dan alleen die uien, geef me ook je handen, zodat ze me kunnen vasthouden in de donkere nacht.

De nachten in het kamp zijn afschuwelijk: de angst voor het donker, het gevoel te zijn verlaten, haar voor altijd kwijt te zijn.

Mijn moeders handen zijn vies. En wit. Ze grijpen zich vast aan het gras, terwijl ze door het donker sluipt. Soms tasten ze rond in de modder. Haar nagels zijn zwart door de aarde, die nat is van de regen. Ze zoeken verder, op de tast, meter voor meter.

Als mijn moeder er zeker van is dat niemand haar ziet, sluipt ze van haar barak naar die van de kinderen, naar die van mij, die van de proefkonijnen van dokter Josef Mengele. Ze zoekt me tussen de planken, die fungeren als bedden. Elke ruimte heeft er drie. Ze liggen boven elkaar, over de hele lengte van de barak. En wij liggen op en naast elkaar, op elkaar gepakt als mieren. Ik heb al snel geleerd dat het beter is om boven te liggen, vlak bij het plafond, waar je geen last hebt van de uitwerpselen van de anderen. Toch lukt het me niet altijd daar een plekje te bemachtigen en dan moet ik het doen met een plaats tussen alle andere kinderen. Het gebeurt ook wel dat ik beneden moet slapen, vlak boven de grond. Ik weet wat me daar te wachten staat: stinkende ontlasting. Ik accepteer alles altijd zwijgend. Klagen en huilen kan worden gezien als een teken van zwakte en dat kan ervoor zorgen dat het slecht met je afloopt. Je moet je in Birkenau altijd

groothouden, resoluut zijn, maar niet arrogant. En het belangrijkste: je moet overleven.

Mijn moeder zoekt me.

Bij elke plank fluistert ze mijn naam.

‘Luda?’ zegt ze zachtjes.

Als niemand antwoordt, gaat ze verder.

En dan fluistert ze het weer. ‘Luda?’

Ze moet me af en toe even opzoeken. Al is het maar om mijn handen vast te houden. En om zich ervan te verzekeren dat ik er nog ben. Dat ik niet ben meegenomen en vermoord door dokter Mengele, terwijl zij bezig was met haar dwangarbeid. Dat ik in elk geval nog leef en in de barak lig. Misschien verminkt, maar levend.

Natuurlijk raakt ze ook weleens in paniek. Op een keer sluipt ze de barak in en kan ze me niet vinden. Ik lig niet op de planken. Ze kruipt over de stenen vloer, de enige luxe die de volwassen gevangenen voor onze barak hadden weten te krijgen van de SS. Onze barak heeft net als de andere geen fundering, maar wel een echte vloer. Mijn moeder schuift langs de tekeningen die een paar kinderen op de vochtige grijze muren hebben gemaakt. Ze kan me nergens vinden. Ik lijk wel verdwenen. Maar dan hoort ze dat Mengele me heeft meegenomen en ik al een dag weg ben. Wanhopig verlaat ze de barak. Ze komt de volgende dag

weer terug. Niets. Ze kan me weer niet vinden. De derde dag ziet ze me op een plank liggen. Ik lijk wel buiten bewustzijn, in coma bijna. Ik lig op mijn rug, doorschijnend als glas. Mengele heeft me flink toegetakeld, het is een wonder dat ik nog leef.

Mijn moeder streelt me, probeert me wakker te krijgen. Veel kan ze niet doen. Maar ik overleef het. Ondanks alles word ik wakker. Een wonder in dagen van dood en droefenis.

Dertien maanden in Birkenau betekent twee keer de kou van de winter. De lente kan geen troost bieden, ook al groeien er bloemen rondom het kamp, tussen het gras en de as van de gecremeerde gevangenen. In de zomer krijgen we te maken met de benauwende hitte van continentaal Europa. De herfst geurt naar einde en naar dood, naar de terugkerende kou, naar een leven zonder toekomst.

De uien die mijn moeder me brengt, komen niet uit het kamp. Er wordt geen groente verbouwd in Birkenau. Mijn moeder is echter een gezonde jonge vrouw en moet elke dag het kamp uit, voorbij de crematieovens, om de rivierbedding verder uit te graven. Mannen en vrouwen in slechte fysieke gezondheid worden gedwongen de dijken langs de rivier te repareren, de vijvers schoon te maken en biesen en

riethalmen af te knippen die in de omgeving groeien. Het dorp Harmęze, dat is ontruimd door de nazi's, is daar niet ver vandaan. Er is een pluimveeboerderij gebouwd, die eten produceert voor de SS. Soms lukt het een gevangene daar iets te stelen. Maar ik denk niet dat mijn moeder daar haar uien steelt; volgens mij krijgt ze ze van de genereuze Polen die vlak bij het kamp wonen. Ze vertelt me er zelf weinig over. 'Hier, eet maar lekker op,' zegt ze alleen, als ze me ze geeft. En ik gehoorzaam haar, zonder om uitleg te vragen.

Ik zie haar mettertijd steeds minder vaak. Ik hoor steeds minder vaak haar woorden, die ze me voorzichtig toefluistert. Ze vraagt me altijd hardop te zeggen hoe ik heet, hoe oud ik ben en waar ik vandaan kom. Ze wil dat ik die dingen onthoud, dat ik niet vergeet wie ik ben, wie zij is, mijn moeder, die me op de wereld heeft gezet, me heeft gekust, gewiegd, van me heeft gehouden, voor het geval ze het niet mocht overleven. Ze wil dat ik dat later aan mensen kan vertellen. Mijn naam is Ljudmila, Luda voor mijn ouders, ik ben vijf jaar, ik kom uit Wit-Rusland, uit de provincie Vitebsk vlak bij de grens met Polen, herhaal ik steeds tegen het einde van onze gevangenschap. Ze belooft me dat ze me daar weghaalt. Ze belooft dat er een einde aan komt en we terug kunnen naar onze bossen, ons land, ons geliefde dorp. Maar de tijd verstrijkt.

Ze huilde niet toen haar nummer werd getatoeëerd.
Ze schreeuwde niet toen Mengele haar kwam halen.
Ze gaf niet op.

Met voorwoord van paus Franciscus

Lidia is drie als ze naar Auschwitz wordt afgevoerd. Ze is een van de weinigen die de verschrikkingen en de experimenten van de kampen overleeft. Na de oorlog komt ze terecht in een nieuw gezin, haar eigen gezin is omgekomen. Jaren later blijkt dat haar moeder nog leeft – ze woont in het verre Rusland en is nooit gestopt met zoeken naar haar dochter.

Lidia Maksymowicz is een van de anderhalf miljoen mensen die in Auschwitz verbleven en een van de zeventuizend die nog leefden toen het kamp bevrijd werd. Lange tijd bedekte ze haar getatoeëerde nummer, al liet ze het niet weghalen. Ruim zeventig jaar later kust paus Franciscus de vervaagde tatoeage. Het nummer 70072 is het symbool van de overwinning op de haat.

Paul Rodari is Vaticaan-correspondent voor een Italiaanse krant en auteur van meerdere memoires.

9 789023 960980